

Жулканич Н. М.

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ В РОКИ “РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ”

В статті розглядаються особливості аграрних відносин у Карпатському селі в 1965–1990 рр., аналізуються міри радянського керівництва з покращення сільського господарства.

Аграрні відносини – одні з найскладніших відносин в системі виробничої діяльності будь-якого суспільства. Вони уособлюють у собі відношення між членами суспільства, суб'єктами господарювання, державою в процесі формування власності, землеволодіння, землекористування, землевпорядкування, напрямів реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу отриманого доходу. Навколо проблем еволюції та трансформації цих відносин століттями точаться гострі теоретичні та практичні дискусії як у державі в цілому, так і в окремих її регіонах.

Щодо висвітлення розвитку аграрних відносин в регіоні Українських Карпат відзначимо, що нині відсутні фундаментальні праці з цієї проблематики, яка окремо істориками практично не досліджувалася. Наявні на сьогодні праці не дають повної картини аналізу і оцінки історичних етапів розвитку аграрних відносин в областях Українських Карпат, зокрема, у другій половині 60-х рр. ХХ. – початку ХХІ ст. Більше уваги дослідженню цих питань приділяли й приділяють вчені-економісти. Серед них: В.Будзяк, М.Долішній, В.Кравців, М.Лендел, С.Онисько, А.Третьак, М.Щурик [1,4,5,9,11,12] та ін. Поза увагою істориків залишається широке коло проблем життя села, зокрема дослідження соціальних аспектів, регіональних особливостей та результатів аграрних реформ, здійснених у 50-90-х роках минулого століття в областях Карпатського регіону.

Мета даної статті дослідження особливостей розвитку аграрних відносин карпатського села в період 1965-1990 рр.

Як засвідчила історія, аграрне питання на теренах областей Українських Карпат не було розв'язане ні урбаріальними реформами Марії-Терезії, ні скасуванням кріпосного права, ні через насильницький процес колективізації в перші роки радянізації, ні шляхом проведення аграрних реформ в наступні післявоєнні роки.

Із приєднанням західноукраїнських земель до Радянської України, було розпочато процес експропріації поміщицьких земель і розподілу їх між селянами. Наступним етапом розвитку аграрних відносин в областях Українських Карпат з 1940 р. (на Закарпатті з 1945 р.) стала суцільна колективізація селянських господарств, що завершилася в середині 50-х рр. В цілому, колективізація сільського господарства здійснювалася насильницькими методами, внутрішньо обірвала одноосібну господарську діяльність десятків тисяч селян, не замінивши її скільки-небудь розгорнутою участю останніх в управлінні колгоспними артілями.

В період так званої “хрущовської відлиги” (1954-1964 рр.) у державі склалися несприятливі передумови подальшого розвитку сільського господарства. З одного боку мало місце короткотермінове піднесення сільськогосподарського виробництва, яке припало на 1954-1958 рр., коли в галузь було вкладено значні фінансові кошти. З іншого

боку, постійні непродумані експерименти з ініціативи Генерального Секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова в економіці у цілому та в аграрній сфері зокрема, надзвичайно виснажували сільське господарство. Тож, необхідність проведення чергових реформ в аграрній сфері України у другій половині 60-х років минулого сторіччя була зумовлена нерезультативністю попередніх перетворень на селі.

В історичному вимірі новим етапом у розвитку сільського господарства вважають період після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС та квітневого (1965 р.) пленуму КПУ. В рамках реформи, з середини 60-х р. минулого сторіччя було здійснено низку вдалих заходів з оздоровлення сільського господарства. Відмінено в колгоспах оплату праці за трудоднями і здійснено перехід до гарантованої оплати праці, колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки, отримали паспорти а разом з ними і право вільного виїзду з села, в черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян.

Однак, вжиті заходи не призвели до різкого піднесення сільськогосподарського виробництва, не дали впродовж другої половини 60-х рр. істотних результатів. Часто декларовані владними структурами заходи не підкріплювалися економічними важелями, не зацікавлювали безпосереднього виробника – селянина. Головний недолік господарювання на селі полягав у тому, що поряд з аграрними перетвореннями аналізованих років зовсім не вирішувалися питання зміни, формування і становлення різних форм власності та господарювання. За своєю натурою і менталітетом селянин звик бути власником, тобто господарем. В колгоспах і радгоспах він практично не брав участі в управлінні господарством, існувало відчуження працівника і від кінцевих результатів праці. Така ситуація не сприяла розвитку суспільного виробництва, не змогла вплинути на поліпшення соціально-економічного укладу села.

Сільське господарство України у другій половині 60-х рр. ХХ ст. розвивалося в умовах функціонування командно-адміністративної, тоталітарної системи управління. Керівні й спрямовуючі важелі впливу на сільськогосподарську галузь сконцентрувала в своїх руках Комуністична партія, підмінивши собою професійні органи управління. Аграрною політикою вважалися розрізнені, нескоординовані, спорадичні заходи з індустріалізації, спеціалізації, концентрації, хімізації, меліорації і т.ін. аграрного виробництва. Ретроспективний аналіз свідчить, що завдання поставлені березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС щодо інтенсифікації господарювання в аграрній сфері країни за аналізований період були виконані частково.

В 1970-х рр. першочерговими завданнями з розвитку сільськогосподарського виробництва вважалися інтенсифікація, концентрація та спеціалізація галузі, оскільки до середини 60-х років можливість екстенсивного розвитку в основному була вичерпана. Для карпатських областей республіки питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва було актуальним через споконвічну нестачу орної землі в регіоні та наявність значної кількості сільського населення.

Сільське господарство кожної з областей, та регіону в цілому, має свої особливості, зумовлені специфікою природно-географічних та економічних умов. Відмінними є структура та продуктивність сільськогосподарських угідь, кількість зайнятих у виробництві селян, забезпеченість технікою, напрями господарювання. В процесі

розробки заходів із спеціалізації колективного виробництва враховувалися зональні особливості. А саме, птахівництво, свинарство та овочівництво були сконцентровані в колгоспах низинної зони областей Українських Карпат; м'ясо-молочне скотарство та вівчарство – у колгоспах гірської та передгірської зон. Значну питому частку в одержанні грошових прибутків гірських колгоспів займала реалізація продукції допоміжних підприємств і промислів (переробка деревини, добування каменю, лозоплетіння та ін.). Розвиток цих напрямів господарювання сприяв залученню до праці надлишків робочої сили регіону.

Значна роль у піднесенні аграрного сектору відводилася у 60-70-х роках впровадженню новинок науково-технічного прогресу. Вважалося, що з його допомогою вдасться вирішити всі проблеми галузі. В рамках цього процесу визначалися пріоритетні напрямки: завершення електрифікації села, насичення сільськогосподарського виробництва технікою, а згодом – реалізація ідеї комплексної механізації. На кінець 70-х років порівняно з 1965 р. тракторний парк господарств регіону за потужністю збільшився на 41,6%, кількість зернозбиральних комбайнів зросла на 50,3%. В Карпатському регіоні було зосереджено 7,0% тракторів та 6,0% зернозбиральних комбайнів від загально-республіканської кількості. Впродовж 1971-1975 рр. області регіону придбали 10,2% від загальної кількості поставленої українському селу техніки [7, с.169,170; 2, арк.179]. Однак, механізація не дала очікуваних результатів. На практиці вона перетворилася на звичайне постачання господарствам низькоякісної малопродуктивної вітчизняної техніки. Втілити в життя ідею комплексної механізації сільського господарства, виголошену у 1968 р., не вдалося. На це було кілька причин: ототожнення науково-технічного прогресу з максимальним насиченням сільського господарства технікою; приділення уваги кількісній, а не якісній характеристикам техніки, що поступала в аграрну сферу; недосконалість вітчизняної сільськогосподарської техніки; недотримання пропорційності силових та робочих машин в аграрному машинобудуванні (парк тракторів збільшувався значно швидшими темпами, ніж парк основних сільськогосподарських машин – борон, культиваторів, сівалок).

Насичення села технікою ще не означало викорінення ручної праці. Радянська статистика фіксувала високий рівень механізації основних виробничих процесів – 60-80%, і разом з тим незначну кількість працівників, зайнятих кваліфікованою механізованою працею – 5-10% [10,с.108]. До прикладу, із загальної кількості жінок, що працювали у сільському господарстві 93,5% були зайняті ручною працею [3,арк.67]. На початок 70-х років механізація галузі тваринництва залишалася незадовільною. Молочні ферми були комплексно механізовані лише на 10-12% свинарські – на 22-24% [11,с.22], вівчарство ж базувалося на старій технології та, переважно, ручній праці. Для реалізації завдань виробничих процесів і технологій не вистачало машин та обладнання, до того ж, поставки для механізації ферм здійснювалися некомплектно. Енергоозброєність праці в галузі складала в розрахунку на одного трудівника 0,7 кінської сили.

Окремі успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва, які мали місце в 60-70-х рр., не змогли суттєво вплинути на стабілізацію галузей. Певні організаційно-економічні заходи з боку партійних і управлінських органів щодо підвищення рівня виробництва і рівня життя сільських трудівників не знаходили результативної віддачі.

Основними причинами такого становища були істотні недоліки у використанні землі, машинно-тракторного парку, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, а також в управлінні аграрним сектором.

Тож, основні засади функціонування аграрної сфери в суспільстві за аналізовані роки не змінилися. За рахунок сільського господарства розвивалися інші галузі народного господарства. Воно забезпечувало, хоча й не повністю, потреби населення в продовольстві та промисловості в сировині. Управління сільським господарством залишалося жорстко централізованим. Проблеми галузі невпинно зростали.

Спробою змінити стан справ у аграрній сфері була розробка Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. Прийнята у 1982 р. програма визначала завдання з активізації сільськогосподарського виробництва та розвитку агропромислового комплексу. В державі не існувало передумов для успішної реалізації Продовольчої програми, вона не могла бути реалізована з ряду причин: заходи, які були визначені у Продовольчій програмі і схвалювалися на пленумах та з'їздах КПУ, являли собою, здебільшого, декларації не підкріплені економічними важелями; відчуження від землі безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції – селян; незацікавленість колгоспників у результатах своєї праці (незважаючи на незначне підвищення заробітної плати); неефективне землекористування та безгосподарське відношення до головного природного багатства – землі, в результаті чого у період з 1965 по 1985 рр. посівні площі республіки зменшилися більше як на мільйон га (з 33785 до 32656 тис.га) [10,с.135]. В областях Українських Карпат посівних площі у 1985 зросли проти 1965 р. на 7,0 тис.га., проте у 1990 р. зменшилися проти середини 80-х рр. на 162 тис.га [6,с.216;7,с.135;8,с.342]; неефективне використання значних капіталовкладень у сільське господарство; недостатній рівень механізації сільськогосподарського виробництва; невідповідність закупівельних цін витратам виробництва; спроби керівництва поєднати несумісні речі – жорстку централізацію із самостійністю та творчою ініціативою місцевих органів влади, “переваги” соціалістичної планової економіки з розвитком економічної самостійності та ініціативи господарств. В Радянському Союзі такий “демократичний централізм” вважався основою державного управління.

Одним з ключових питань в аграрній політиці КПРС на початку 80-х рр. минулого століття, залишалося удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом. У 1982 р. в рамках чергової зміни системи управління аграрною сферою на місцях – в областях та районах були створені агропромислові об'єднання. Вони були покликані сприяти кращій координації діяльності підприємств та організацій, які входили до складу АПК і обслуговували аграрну сферу, а також подоланню відомчих бар'єрів. Проте, домогтися послаблення жорсткої регламентації, ліквідації некомпетентності, розвитку особистої чи приватної ініціативи на місцях так і не вдалося. На практиці мало місце подальше посилення централізації, зростання управлінського апарату, загострення суперечностей між принципами і методами керівництва та вимогами виробництва. Це призводило, в свою чергу, до подальшого погіршення продовольчої ситуації в країні. Загалом, серед прийнятих в рамках Продовольчої програми рішень виконаними виявилися лише ті, які стосувалися створення додаткових управлінських структур. Так в областях Українських Карпат чисельність управлінського апарату в аграрній сфері зроста

впродовж 1980-1990 рр. на 2,2% (із 111,7 до 113,8 тис.осіб) [8,с.54,55]. Суть економічних відносин та важелів впливу на розвиток господарювання не змінилася.

Нових змін аграрна політика держави зазнала у 1985 р. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС та XXVII з'їзд партії (1986 р.) оголосили курс на перебудову та прискорення розвитку економіки, науки і техніки, соціальної та духовної сфери країни. Було задекларовано докорінні перетворення – перебудову економічних відносин на селі, що передбачали надання керівникам господарств широкої самостійності, участь селян в управлінні виробництвом, запровадження різних форм господарювання: підряд, оренда, агрофірми, агрокомбінати, створення кооперативів у рамках функціонуючих господарств.

Завершилась економічна реформа 1985 р. переведенням підприємств і організацій агропромислового комплексу на повний госпрозрахунок та самофінансування. Безумовно, це мало певні позитивні результати. Проте відносини власності в основі своїй не зазнали змін, тому докорінного перелому не відбулося.

Кінець 80-х рр. характеризувався застоєм партійного життя та активізацією національно-визвольного, демократичного руху в республіках, в першу чергу в Прибалтиці та Україні. Останнє спричинило і виникнення багатопартійності. Новостворені партії відстоювали право українського народу на незалежне державне існування. Наслідком їх активної діяльності було прийняття Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет. Спроба серпневого державного перевороту 1991 р. лише прискорила проголошення незалежності та створення молодого самостійної Української держави. Акт незалежності України 24 серпня 1991 р. проголосила позачергова сесія Верховної Ради України.

Перетворення в аграрній сфері України в перші роки незалежності передбачали реформування відносин власності на засоби виробництва, зміну економічних відносин у системі агропромислового комплексу, заходи щодо розвитку соціальної сфери села.

В цілому, з середини 60-х р. минулого сторіччя було здійснено низку вдалих заходів з оздоровлення сільського господарства. Відмінено в колгоспах оплату праці за трудоднями і здійснено перехід до гарантованої оплати праці, колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки, отримали паспорти, а разом з ними і право вільного виїзду із села, в черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян. Проте, окремі успіхи, які мали місце в 1960-1970-х рр., не змогли суттєво вплинути на стабілізацію галузі. На початку 1980-х рр. проводилося чергове удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом, була розроблена Продовольча програма для вирішення продовольчої проблеми, згодом перебудова економічних відносин на селі. Однак, в умовах збереження адміністративно-командної системи управління аграрною сферою жодні організаційно-структурні зміни, поживлення госпрозрахункових відносин, інтенсифікація та спеціалізація сільського господарства не забезпечували піднесення виробництва. Отже, реформування сільського господарства в період середини 1960-х – кінця 80-х рр. не мало значних позитивних наслідків.

Використана література:

1. Будзяк В.М. Земельна реформа і її соціально-економічні наслідки// Актуальні проблеми розвитку економіки регіону/ В.М.Будзяк. – Івано-Франківськ, 2005. – С.139-142.

2. Державний архів Львівської області, Ф. П. – 3., оп.25, од.зб.92. – 186 арк.
3. Державний архів Чернівецької області, Ф.Р – 4, оп.9. – од.зб.7670. – 85 арк.
4. Долішній М.І. Карпатський регіон: стан, проблеми та стратегія соціально-економічного розвитку / М.І.Долішній, В.С.Кравців // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / Керівник авт.кол. А.І.Комарова, Т 2. – К., 1995. – С.52-58.
5. Лендел М.А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку/ М.А.Лендел. – Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.
6. Народне господарство Української РСР 1965 році. Статистичний щорічник. – К., 1966. – 715 с.
7. Народне господарство Української РСР у 1985 році. – К.: Техніка, 1986. – 399 с.
8. Народне господарство Української РСР у 1990 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1991. – 496 с.
9. Онисько С. Ефективність сільського господарства Карпатського регіону. Монографія/ С.Онисько. – Львів: Українські технології, 2003. – 296 с.
10. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959-1989 С.М.Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 196 с.
11. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – К.: Аграрна наука, 2002. – 278 с.
12. Щурик М.В. Оптимізація землеволодіння та землекористування як напрям відтворення земельних ресурсів Карпатського макрорегіону /М.В.Щурик// Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 161-168

Zhulkanych N.M. On the question of agrarian relations in areas of the Ukrainian Carpathians in years "developed socialism"

The article deals especially agrarian relations in the Carpathian village during the years 1965-1990 are analyzed measures of the Soviet leadership to improve the agriculture.

Жулканич Н.М. К вопросу об аграрных отношениях в районах Украинских Карпат в годы "развитого социализма".

В статье рассматриваются особенности аграрных отношений в Карпатском селе в 1965-1990 гг., анализируются меры советского руководства по улучшению сельского хозяйства.